

UNA LLOSA AMB INSCRIPCIÓ PROCEDENT DE LA MARGINEDA (ANDORRA)

per MARC SUREDA I JUBANY i
MIQUEL S. GROS I PUJOL¹

RESUM

Durant el desenvolupament dels treballs arqueològics al jaciment de la Roureda de la Margineda (Santa Coloma, Andorra la Vella), prop del Roc d'Enclar i de l'antiga església de Sant Vicenç, es localitzà entre d'altres elements similars una peça de pissarra que mostra inscripcions per les dues cares, interpretables com a textos de caràcter liturgicojurídic. Tot i que el seu contingut no és fàcil d'aclarir i que la funcionalitat d'aquesta mena de peces és discutida, es podria proposar que es tractés d'una tapadora de reconditori per a les relíquies d'un altar. Si fos així, la troballa enriquiria el ja nodrit repertori de tapes de reconditori medievals conegudes i conservades en l'àmbit català.

Paraules Clau: la Margineda (Andorra), el Roc d'Enclar, inscripció sobre pissarra, segles IX-XI, tapadora de reconditori.

ABSTRACT

During the archaeological excavation of the site of La Roureda de la Margineda (santa Coloma, Andorra la Vella), near El Roc d'Enclar and the close church of Sant Vicenç, was found among other similar elements a flat stone with inscriptions in both sides, understandable as liturgical-juridical texts. Though its contents are not completely clear and the functionality of such objects is discussed, we could propose an original function as a lid for a reliquary inside an altar. In this hypothetical case, this finding would enrich the already large repertory of medieval reliquary lids known and preserved within the Catalan area.

Keywords: La Margineda (Andorra), el Roc d'Enclar, inscriptions on stone, 9th-11th centuries, reliquary lid.

1. Agraïm en primer lloc l'interès i la bona disposició de Molines Patrimoni, propietaris del jaciment i promotors de la seva excavació, així com de Montserrat Cardelús i Narcís Castells, de qui ha partit la iniciativa d'estudiar i donar a conèixer aquesta interessant peça.

1. EL JACIMENT, LES TROBALLES I EL SEU CONTEXT

El jaciment de la Roureda de la Margineda es troba al comú de Santa Coloma d'Andorra, damunt una petita elevació situada al lloc de confluència de la vall d'Enclar amb la vall Central andorrana, als peus del turó granític sobre el qual s'aixeca el jaciment d'El Roc d'Enclar i l'església de Sant Vicenç d'Enclar.² Propietat de la família Molines, la posta en valor dels terrenys circumdants ha comportat l'excavació de l'indret entre els anys 2007 i 2009, a càrrec de l'empresa Estrats i sota la direcció d'Ivan Salvadó.³

Els resultats de l'excavació permeten interpretar la història del lloc de la manera que ara mirarem de resumir. El primer edifici que ocupà l'indret de la Roureda de la Margineda va ser una construcció dedicada a l'explotació agrícola, entre d'altres a la producció de vi, datable al segle XI. L'aparició d'aquest edifici correspon bé al dinamisme econòmic, agrícola i concretament vinícola, experimentat als vessants entre La Margineda i Santa Coloma d'ençà del segle X.⁴ A finals del segle XII la instal·lació va ser obliterada per la construcció d'una fortalesa. La documentació permet relacionar aquest fet amb la infeudació que el comte d'Urgell féu al vescomte de Castellbò del castell de Sant Vicenç d'Enclar l'any 1190, amb permís explícit d'alçar noves fortificacions en el seu àmbit.⁵ Així, aquest any constitueix un *terminus post quem* per a la construcció d'aquesta petita fortalesa al peu del castell d'Enclar.

La vida útil d'aquesta fortificació, tanmateix, no va arribar al centenar d'anys. Pel segon preatge signat entre el bisbe de la Seu i el comte de Foix (l'hereu dels vescomtes de Castellbò), l'any 1288, el comte es comprometia a desmantellar les fortaleses de Sant Vicenç d'Enclar, entre les quals cal comptar l'edifici que ens ocupa.⁶ Així doncs, el castell

2. Indret que ha estat objecte d'investigacions arqueològiques anteriors. Vegeu-ne la publicació a X. LLOVERA *et alii*, *El Roc d'Enclar: transformacions d'un espai dominant segles IV-XIX*, Andorra, 1997.

3. Les dades de l'excavació han estat recollides a la pertinent memòria (2011, 4 volums) i prèviament publicades en un article científic: I. SALVADÓ, «La fortificació andorrana de la Margineda (segles XII - XIII). Antecedents, evolució i característiques constructives i poliorcètiques», *Arqueologia Medieval. Revista Catalana d'Arqueologia Medieval*, 4-5 (2008-2009), p. 50-69. D'aquestes fonts procedeixen els continguts relatius al context arqueològic que es troben als següents paràgrafs, llevat d'esment exprés en altre sentit. Aprofitem l'avinentesa per agrair als responsables de l'excavació la seva disponibilitat, a través de la família Molines i de Narcís Castells, a respondre consultes puntuals i a facilitar-nos la documentació necessària.

4. J. GUILLAMET, *Aproximació a la història social, econòmica i política d'Andorra. Segles. IX-XIII*, Andorra, 1991.

5. «... *Iterum donamos simili modo tibi Kastrum Sancti Vincencii quod est ad radicem Montisclari, in valle Andorra; et quando construxeris ipsum Kastrum Sancti Vincencii...* ». C. BARAUT, *Cartulari de la vall d'Andorra, segles IX-XIII*, Andorra, 1988. Citat a I. SALVADÓ, «La fortificació andorrana... », op. cit., p. 54-62.

6. «... *fortitudine, hedificatione seu castro quod et quam fecit et inchoavit et nitatur facere idem*

perdé la seva funció militar i va ser parcialment desmantellat. Tot i això, no fou abandonat, sinó que s'adaptà com a residència, probablement com a centre novament d'una explotació agrícola. Els nous àmbits amb què va comptar l'edifici així reformat van ser bastits amb materials reaprofitats de les anteriors estructures del castell. El seu abandonament definitiu se situa a partir de mitjan segle XIV.

D'entre la gran quantitat de materials que es van recuperar en el decurs de l'excavació, l'estudi dels quals -juntament amb el de la documentació escrita- ha guiat la interpretació i situació cronològica de les diferents fases del jaciment, en destaquem una sèrie de peces de pissarra de dimensions variables ornades amb gravats aparegudes entre 2008 i 2009 a diferents indrets del jaciment. A la documentació arqueològica se n'han destacat cinc, quatre de les quals duen gravats signes o imatges sense correspondència textual. L'una mostra un element que sembla un escut barrat;⁷ una altra du un taulell de joc gravat a totes dues cares;⁸ una tercera només mostra, al centre d'una de les cares, un doble nus de Salomó;⁹ la quarta, finalment, du gravats de manera molt esquemàtica dos guerrers de mides diferents.¹⁰ La cinquena és l'objecte del present estudi.¹¹

El lloc on aparegueren les peces determina un context cronològic i espacial que varia lleugerament i que correspon al darrer moment d'ús d'aquests materials, però no per força al de vigència de la seva finalitat original (fig. 1). Així, la pissarra amb el gravat en forma d'escut formava part d'un paviment de lloses construït vers 1288; la que duia el taulell de joc fou localitzada entre l'enderroc d'un mur que col·lapsà vers la meitat del segle XIV; la que mostra el nus de Salomó aparegué dins el reble de la muralla oest del recinte, feta amb pedres aprofitades del tarter entre finals del segle XII i principis del segle XIII; i la dels dos guerrers aparegué dins el nivell corresponent a l'incendi d'una de les estances més recents, al nord de l'estructura, el qual degué tenir lloc a inicis del segle XIV.

dominus comes in podio sancti Vincentii, quod est in valle de Andorra... ». M. PLANAS, F. MINGORANCE, «Dos enclaves fortificados medievales en Andorra: Roc d'Enclar y Les Bons», *La Fortificación Medieval en la Península Ibérica*, Aguilar de Campoo, 2003. Citat a I. SALVADÓ, «La fortificación andorrana... », op. cit., p. 54-62.

7. Citem, ara i en les referències immediates, la sigla atorgada per la memòria d'excavació i les mides que es dedueixen de la documentació gràfica que s'hi adjunta. RM'09 105-2, 18 x 20 cm aprox.
8. RM'08 160-6, 23 x 15 x 9 cm aprox.
9. RM'08 MR63-2. R200, 27 x 18 x 3 cm aprox.
10. RM'09 163-4. R182, 12 x 12,5 cm aprox. Els guerrers recorden les figures que apareixen als gravats del Roc de les Bruixes de Prats. E. GUILLAMET, X. LLOVERA, E. VIVES (coords), *Andorra Medieval. 7è centenari de la signatura del segon pareatge*, Andorra, 1988, p. 17.
11. RM'09 104-9. R813. A totes aquestes hi podem afegir una sisena peça que hem conegut en les darreres fases de redacció d'aquest treball i en la qual també hi hem pogut identificar la presència de text gravat, tot i que tan erosionat que és impossible de llegir-ne el contingut fora d'algunes lletres sòltes. Com que els responsables de l'excavació no identificaren en el seu moment l'existència d'aquests signes -val a dir que molt febles i difícils de veure-, no van consignar la peça entre els materials recuperats en l'excavació, i per aquesta raó desconeixem quin és el seu context espacial i cronològic.

Fig. 1. Planta del jaciment de la Roureda de la Margineda amb indicació del lloc de la troballa de la pissarra amb text gravat (Markary Garcia - Estrats Gestió del Patrimoni Cultural, S.L.).

2. L'OBJECTE

Començant doncs per les consideracions de context, cal saber que la nostra peça fou recuperada l'any 2009 durant l'excavació de l'estrat UE 104 dins l'àmbit 9, que era una cambra adossada a l'interior de la muralla nord del castell. L'estrat en qüestió corresponia a l'enderroc de la coberta, majoritàriament integrada per lloses de pissarra, que s'esdevingué quan la construcció fou abandonada a mitjan segle XIV. És un context semblant, com hem vist, a la de la resta de peces gravades detectades. Aquesta fita cronològica, per tant, constitueix l'únic *terminus ante quem* arqueològicament contrastable per a la datació de la llosa que ens ocupa; tot i això, els responsables de l'excavació i el processament de les dades, conscients que la funcionalitat primera de l'objecte òbviament no era pas la de formar part d'una coberta, han proposat prudentment una datació dins els dos segles anteriors, segurament orientats pels períodes de màxim funcionament del jaciment. Més endavant anirem desgranant altres criteris addicionals.

Des del punt de vista material, l'objecte del nostre estudi és una petita llosa de pissarra, de 19 x 8 x 0,9 cm aproximadament, que en el seu estat actual mostra una forma vagament quadrangular, allargada, amb els extrems arrodonits, lleugerament semblant a una mitja lluna maldestra (fig. 2). El mateix material, la pissarra, determina una forma plana amb les arestes esglaonades, trencades segons les làmines o capes de les quals es compon la llosa.

Es tracta d'un document opistògraf, és a dir, escrit per les dues cares. La superfície de l'anvers¹² està completament ocupada pel camp epigràfic, repartit en onze línies disposades obliquament respecte de la fractura més recta, separades per ratlles horitzontals incises que delimiten caixes d'escriptura d'una alçada semblant entre elles. Al revers, en canvi, el camp epigràfic (o el que se n'ha conservat) només ocupa la meitat superior de la superfície, i en ell les quatre úniques línies, més irregulars, estan disposades de manera perpendicular a la fractura recta. Cap a mitja altura d'aquesta cara, desplaçat cap a la vora dreta, hi ha també un orifici que no arriba a travessar el gruix de la peça (fig. 3).

Encara que resulta obvi que la lloseta ha estat trencada, no podem saber amb exactitud quina fou la forma corresponent a la seva funció primigènia. Tanmateix, encara que (tal com veurem tot seguit) estem força lluny d'identificar completament i amb claredat el contingut de les inscripcions, la disposició dels caràcters dóna a entendre que aquests foren gravats després de la seva ruptura (almenys, és clar, després d'una primera ruptura), potser, volem dir, sense una voluntat expressa

12. Anomenarem *anvers* la part més profusament escrita i que deixa la fractura més neta, llarga i recta a la banda superior esquerra.

Fig. 2. Imatge de la peça.

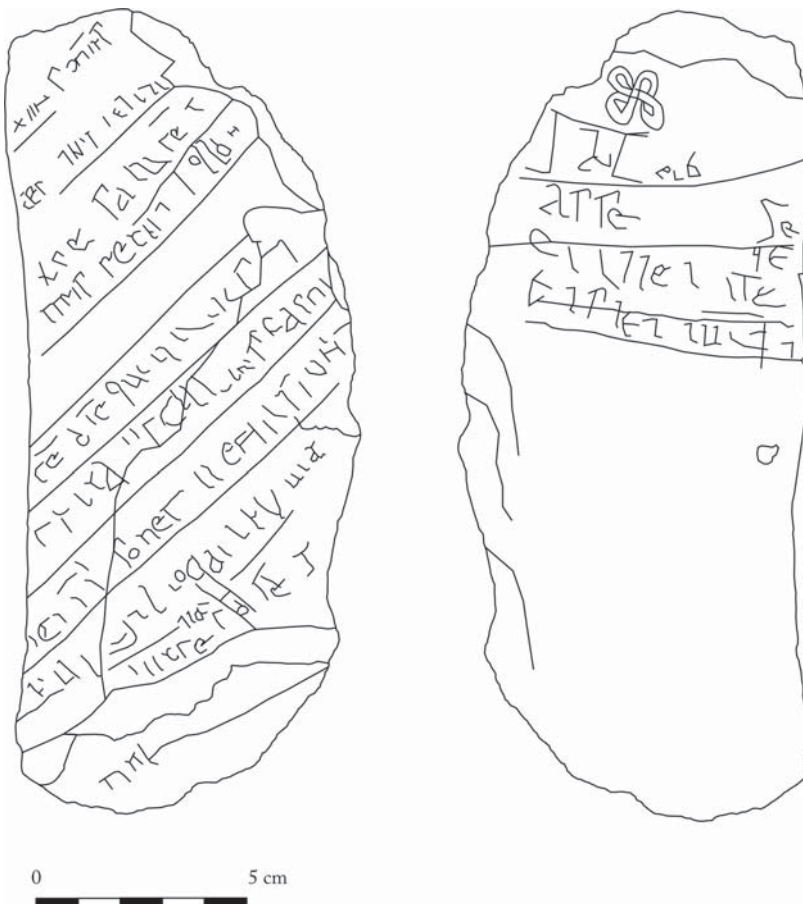

Fig. 3. Dibuix esquemàtic de les dues cares de la peça.

d'obtenir prèviament una superfície del tot llisa i regular. Això es veu molt clarament a la línia inferior de l'anvers, gravada a l'àrea del trenc. Així, doncs, si bé això no es pot afirmar amb total seguretat, és possible que la forma irregular que la peça mostra actualment fos l'original en el moment en el qual un determinat ús va implicar la incisió de les inscripcions.

3. LES INSCRIPCIONS: TRANSCRIPCIÓ I ANÀLISI

És evident que a la llosa que estudiem hi ha uns textos gravats, però la transcripció que oferim resulta molt incerta i fragmentària. Això es deu principalment a la poca fondària del gravat (o, si es prefereix, a les poques qualitats del suport des del punt de vista epigràfic) i a la irregularitat dels caràcters, dels quals direm quelcom tot seguit.

El que hi hem aconseguit llegir és el següent:

Anvers:

1. ...] XIIIIV SONI[FREDU?]S [...
2. ...] ER IN M[EMORIA?...
3. ... TE?] XRISTE SALUS ET [...
4. ...] RIS RES[TITUTOR? ...
5. .... (espai buit o malmès)
6. ...] E DIE QU[E] QUI [...] S [...
7. ...] RA[...] S [...] R [...] A [...
8. ...] SONET [...
9. ... A]LLELLYA ALLELUIA [...
10. ...] ETER[NA? ...] S [...] SE [...
11. .... (línia horitzontal)

Revers:

1. SSS
2. GAUCE [LMUS? ...
3. ASSE[MUNDUS?] SE [...
4. ELLIIE L[EV]ITE Q[UI ...
5. ELSIE[RE? ...] III [...]US[...

Ja hem dit que una de les principals dificultats de lectura és la irregularitat dels caràcters emprats. Amb totes les salvetats, sembla que ens trobem davant d'una minúscula cursiva o documental, certament força deformada com a fruit d'una grafia maldestra. Això fa que moltes lletres siguin molt difícils o impossibles d'identificar, i que com a resultat els mots legibles de la nostra transcripció siguin escassos. En aquestes circumstàncies resulta molt difícil aventurar-se a assenyalar un o altre tipus d'escriptura. Tal com succeeix en el cas d'una altra peça relacionada amb la nostra, apareguda al jaciment immediat del Roc d'Enclar i

estudiada per Isabel Velázquez, de la qual tornarem a parlar tot seguit, algunes lletres poden ser relacionades amb la minúscula cursiva visigòtica (les lletres 's', sempre altes, així com les 'q' i la 'd'), tot i que d'altres ens sembla que s'apropen més a la carolina ('e' i 'a'; les 'r' resulten dubtoses); no es pot descartar tampoc que unes i altres no siguin sinó un reflex maldestre de tipus uncials o semiuncials presos de manera genèrica.¹³ En tot cas, el que podem assegurar és que es tracta de lletra minúscula de tipus documental. En aquest sentit, el senyal d'escriptura en forma de nus quàdruple, nus de Salomó o quadrifoli que encapçala el revers resulta inequívoc a l'hora d'indicar un context més paleogràfic que no pas epigràfic

Pel que fa a la interpretació del contingut, encara que la transcripció tingui llacunes importantíssimes, sembla que alguns dels mots identificats poden orientar el caràcter del text. Així, a l'anvers, mots aparentment prou legibles com ara «*Christe*» i «*Alleluya*» permeten proposar que ens trobem davant d'un text llatí i de caràcter religiós, o més precisament litúrgic: tant l'expressió de lloança en ella mateixa com el nom de Crist en vocatiu (el qual pertany inequívocament, doncs, a un text que s'adreça a Crist) són expressions pròpies del llenguatge litúrgic. La lloança podria correspondre a un verset o composició similar, de caràcter festiu, i la invocació a Crist sembla indicar un text de tipus eucològic, és a dir una pregària. La resta de les paraules no desdiu d'aquesta interpretació ni la impedeix; tanmateix, l'exigüitat dels fragments no permet identificar si es tracta de textos concrets i coneguts, la qual cosa impedeix d'orientar una datació mitjançant aquest criteri.

Al revers, la presència ben clara d'un *signum*, signatura o senyal d'escriptura, seguit del que sembla ser una sèrie d'antropònims (un d'ells associat possiblement a l'orde diaconal), permet la identificació d'un colofó documental: unes signatures que rubriquen el text anterior tot donant-li validesa, o bé que tenen a veure amb un acte extern relacionat amb l'objecte mateix que fa de suport a la inscripció. El poc que podem llegir a la quarta línia recorda les fórmules emprades pels escriptors de la documentació medieval. Hom pot suposar igualment que aquesta part és la que finalitza tot el text inscrit al bloc, o almenys que aquesta cara de la llosa quedà destinada a les signatures de determinades persones, entre ells clergues, que en qualsevol cas eren els que exercien les funcions notariales a les valls andorranes abans que pel pareatge de 1288 no es constituís oficialment una notaria per a aquest territori.¹⁴

Com que no podem delimitar amb exactitud el tipus d'escriptura, no podem obtenir un criteri cronològic ferm per aquest camí; si optéssim per prioritzar els trets més 'carolins' de la inscripció, en tot cas, no

13. I. VELÁZQUEZ, «Inscripció sobre pissarra», X. LLOVERA *et alii*, *El Roc d'Enclar...*, *op. cit.*, p. 418-422.

14. C. BARAUT, «Pergamins de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell referents a la Vall d'Andorra (segles X-XIII)», *Quaderns d'Estudis Andorrans*, 1 (1976), p. 71.

podríem ultrapassar un marge situat entre el segle IX les darreries del XII. Resulta més segur el fet que els antropònims, aparentment, constin tan sols de nom únic, sense cap mena d'indicació de residència ni de filiació, cosa que sembla indicar un context anterior a les darreries del segle XI.¹⁵ Pel que fa al senyal d'escrivent, aquesta mena de signe fou massa generalitzat per poder facilitar punts de referència clars. Podem trobar termes de comparació propers en l'espai, com ara els que es veuen en pergamins relatius a la vall d'Andorra conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell, datables entre els segles X i XIII, però el fet que els que més s'hi assemblen es trobin en instruments dels anys 1235, 1253 i 1268, aquest darrer precisament vinculat al lloc de la Margineda,¹⁶ no ens pot fer oblidar que senyals semblants són també comuns a la documentació anterior d'ençà de cronologies carolíngies.

4. INSCRIPCIONS SOBRE PISSARRA. ELS EXEMPLES ANDORRANS

L'ús de la minúscula documental sobre suport dur no és de cap manera inèdit, ans al contrari, des de fa temps és un dels camps típics que planteja objeccions a l'estricta divisió de disciplines com la paleografia i l'epigrafia. Certament que les inscripcions públiques sobre pedra (les que hom reconeix popularment com a l'objecte d'estudi principal de l'epigrafia) requereixen regularment la intervenció d'un professional, el lapicida, que pel propi caràcter d'aquestes inscripcions sol emprar uns tipus capitals, solemnes, regulars. I és cert que l'epigrafia medieval catalana anterior als tombants del segle XV, en què triomfà la minúscula de model librari, mostra segons els moments una preferència pels tipus o bé capitals o bé derivats de la uncial o semiuncial, on les úniques minúscules, emprades sovint com a recurs gràfic o estètic, solen aparèixer ampliades entre les majúscules.¹⁷ Casos esporàdics com la làpida funerària de Bertran de Vilallonga († 1196), situada al claustre de Santa Maria del Camp (Paçà, Rosselló) reflecteixen un context de realització poc professional que contrasta amb la certa qualitat del text; es pot afirmar - com se sol dir- que es tracta d'excepcions que confirmen la norma.¹⁸

15. J. MORAN, «L'antroponímia catalana l'any mil», I. OLLICH (ed), *Actes del congrés internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del primer mil·lenni*, Vic, 1999, p. 515-525, amb bibliografia.

16. C. BARAUT, «Pergamins...», op. cit., p. 67-101, esp. p. 101.

17. R. FAVREAU, *Études d'épigraphie médiévale*, Limoges, 1995, p. 105-107; V. GARCÍA LOBO, E. MARTÍN LÓPEZ, *De epigrafía medieval. Introducción y álbum*, León, 1995, p. 32-34. En el context català, val la pena destacar contribucions recents vinculades a l'estudi de corpora epigràfics de les comarques gironines en què l'estudi dels tipus gràfics ha conduït a les mateixes conclusions: A. COBOS, J. TREMOLEDA, *L'epigrafia medieval als comtats gironins. 1. El comtat de Perelada*, Figueres, 2009, p. 16; M. SUREDA, «La catedral i les seves sepultures: organització, economia, memòria. Una introducció», J.M. MARQUÈS, *Inscripcions i sepultures de la catedral de Girona*, Girona, 2009, p. 33-36.

18. El text: DE VILLALONGA BRETRANDUM / PETRA SIGILLAT : OSSA LAPIS / RETINET : SPIRITUS ALTA PETIT : MILITAT IN CELIS : QUI MILE/S : IN ORBE

Però igualment, des de l'Antiguitat, molts textos privats, administratius, quotidians, escolars, de curta vigència, etc., a més de poder ser escrits amb tinta o pigments diversos sobre papir, pergami o més tard paper, també podien ser gravats amb un punxó damunt de suports més o menys durs o dúctils, de format volgudament manejable i funcional, com ara les tauletes de cera, les làmines de plom o els *ostraka* o fragments ceràmics.¹⁹ És aquest també el cas de la pissarra, un material senzill d'usar i adequat a finalitats gràfiques més o menys quotidianes i immediates, accessible i abundant en alguns indrets, i per tant barat. Aquests procediments documentals o cursius però mitjançant gravat destinats a escrits de caràcter més o menys quotidià quedaven a l'abast de tothom que sapigués escriure; tanmateix, per a qui estava acostumat a la tinta, la duresa del suport havia d'implicar per força problemes en l'execució ordinària del *ductus* i, en conseqüència, irregularitats en la forma final dels caràcters, normalment més angulosos o excessivament perllongats, cosa que explica les nostres dificultats de lectura.

Segurament el conjunt més famós d'inscripcions sobre aquest material en el context de la península ibèrica és el de les anomenades pissarres visigodes, localitzades en diversos indrets de les províncies d'Àvila i de Salamanca, que han estat estudiades per Isabel Velázquez.²⁰ Es tracta de peces datables a les darreries del segle vi o al segle vii que contenen textos de variades orientacions, amb predomini de les funcions jurídica, dispositiva o administrativa, però també amb exemples d'fe tipus escolar o màgic; al capdavant, documents funcionals i més o menys quotidians que es gravaven sobre aquest suport accessible i barat. Cal assenyalar que en elles s'hi usa l'escriptura minúscula visigoda, en les ocasions més polides ben fidel als tipus documentals sobre pergami.

No hi ha dubte però que el paral·lel més proper a la nostra peça, encara que sigui geogràficament parlant, és una lloseta de pissarra una mica més petita (6,1 x 5,5, 0,3 cm) procedent del jaciment immediat del Roc d'Enclar, també estudiat per Velázquez. El text hi és gravat amb punxó, en aquest cas en una sola cara (a l'altra hi figuren algunes ratlles de mal interpretar) i els caràcters que s'hi ha identificat resulten ser ben comparables als nostres. La peça ha estat datada al segle ix, moment que assenyala un horitzó carolingi coincident amb el límit inferior de l'arc

REFULSIT : CUI CORUS ANGELICUS GA /UDET ADESSE COMES : IIII / CESSIT
IDUS IUNII : SUB MILLE / DUCENTIS ANNIS XPI : SUNT / IIII INDE MINUS
(*Corpus des inscriptions de la France médiévale. Vol. 11, Pyrenées-Orientales*, París 1986, p. 98, fg. 74) Pere Ponsich, qui també n'ofereix la transcripció, ja destacà que era "curiosament gravada en minúscules cursives pròpies dels manuscrits de l'època." Tot i que el claustre es contruí el 1307, la làpida es troba encastada al mur de l'església de finals del segle xi i devia ser visible des d'un claustre anterior, o potser des d'una àrea cementiriàl. P. PONSICH, «Santa Maria del Camp», *Catalunya Romànica XIV*, Barcelona, 1993, p. 276-280, insc. p. 280.

19. I. VELÁZQUEZ, *Las Pizarras Visigodas*, Madrid, 2004, p. 45, nota 3, amb bibliografia.

20. I. VELÁZQUEZ, *Documentos de época visigoda escritos en pizarra (siglos VI-VIII)*, Turnhout, 2000, 2 vol.; eadem, *Las Pizarras...*, op. cit.

cronològic que acabem de proposar per a la nostra peça segons criteris interns. El contingut textual, encara més fragmentari, correspon a mots llatins que formen una composició també de probable orientació litúrgica. Malgrat això, no se li ha pogut proposar una funcionalitat concreta.²¹

Velázquez ja destacava que aquesta troballa constituïa un fet aïllat, si s'exceptuava una altra inscripció tardana de Santa Eulàlia d'Encamp.²² Es tracta ara, doncs, d'un petit conjunt igualment aïllat que passen a integrar les peces procedents de la Roureda de la Margineda, i concretament aquesta que estudiem. Com que la peça d'Enclar no mostra línies delimitadores de la caixa d'escriptura, un fet que caracteritza fortament la peça de la Margineda, podem descartar que en origen les dues lloses haguessin format part d'un sol individu. En qualsevol cas, si ambdues peces comparteixen grafia i probablement continguts, podem suposar que tingueren també una funció similar, per a la qual tot seguit mirarem de fer una proposta.

5. PROPOSTA D'INTERPRETACIÓ

5.1. Funcionalitat

Com comentàvem suara breument, entre les pissares visigòtiques es pot delimitar un grup de peces que contenen salms o altres textos similars, les quals han estat interpretades en la seva majoria com a treballs de tipus escolar o bé objectes destinats a un ús màgic (filactèries, conjurs, etc.).²³ En cap cas, però, no s'hi ha reconegut la vinculació a un acte litúrgic concret. La peça d'Enclar és evidentment comparable a aquestes darreres pel fet de contenir un text llatí possiblement de tipus bíblic o litúrgic, i una interpretació plausible, vàlida, segura i poc compromesa de la peça que estudiem consistiria a associar-la a aquests exemples d'altra banda mal coneguts en el context que ens ocupa.

Però si a la presència del text litúrgic hi afegim el colofó amb senyal i signatures, es dibuixa una possibilitat que, encara que hipotètica, no ens sabem estar d'argumentar. Aquests dos fets són els que determinen la singularitat de la peça: d'ells es podria deduir que ens trobem davant

21. ... / ...] QUE ABIT ACI[... / ...]IC ADIECT(?) Q(UONIA?)M [... / ...]INUOCAU[... Fou editat per Isabel Velázquez dins X. LLOVERA *et alii*, *El Roc d'Enclar...*, op. cit., p. 418-422, també a I. VELÁZQUEZ, *Documentos de época visigoda...*, op. cit., vol. I, 159, núm. 153, i encara darrerament a *eadem*, *Las Pizarras...*, op. cit., p. 462-463, núm. 153, d'on prenem la transcripció.

22. Es tracta d'un capbreu dels censos de la parròquia de Santa Eulàlia d'Encamp, datada a tombants dels segles XIV-XV. Alguns caràcters resulten similars, però el text és en català i l'escriptura és molt més regular. Vegeu-ne una imatge a X. LLOVERA *et alii*, *Santa Eulàlia d'Encamp. Evolució històrica d'un edifici. Segles IX-XX*, Andorra, 1989, p. 111.

23. Per a la classificació tipològica d'aquestes peces segons el contingut, I. VELÁZQUEZ, *Las Pizarras...*, op. cit., p. 45-84; per a la consideració, a partir de l'estudi d'algunes d'elles, del salteri visigòtic-mossàrab com a font per a l'aprenentatge de la lectura i de l'escriptura, p. 105-113.

d'alguna mena de text litúrgic, però rubricat o certificat per uns testimonis, o almenys acompanyat d'antropònims, la qual cosa podria voler dir al seu torn que cal posar la peça en relació amb un acte litúrgic concret del qual val la pena donar fe.

Un tipus documental proper a aquesta situació que evoquem és el de les actes de consagració o més concretament el de les dotalies, estudiades a Catalunya per Ramon Ordeig precisament en l'àmbit cronològic que ens ocupa (segles IX-XII).²⁴ En efecte en elles es dóna testimoni d'un fet juridicolitúrgic, la dedicació i dotació d'una església, rubricat per les signatures dels assistents. Però en aquesta mena de documents, si bé es fa referència a l'acte, normalment no s'hi transcriuen textos litúrgics. En el nostre cas, si la interpretació que oferim és correcta, cal imaginar un tipus de text més directament vinculat amb l'acte litúrgic, amb el lloc físic del seu desenvolupament i amb el moment mateix de la seva realització, car així semblen testimoniar-ho les rúbriques. Ara bé, si el contingut del text no és tan rellevant des del punt de vista jurídic com ho seria el d'una dotalia, sembla que se li podria atribuir un valor més directament litúrgic o simbòlic.

Tot i que la correspondència no és exacta al cent per cent, només se'ns acut un tipus de document on coincideixin la major part d'aquestes característiques: les inscripcions damunt d'objectes vinculats a la dedicació d'un altar o a la col·locació de relíquies al seu interior, és a dir, ares d'altar, lipsanoteques o tapadores de reconditori de relíquies. Es tracta sempre, com en el nostre cas, d'objectes de materials durs,²⁵ vinculats a un acte litúrgic (la dedicació d'un altar, i més concretament la col·locació de relíquies al seu interior), on els participants solen deixar inscripcions sovint fetes amb procediments propis de suports més tous.

El motiu de gravar noms als elements constitutius de l'altar, com és sabut, és el de vincular determinades persones (vivents, però també i encara més, difunts) als beneficis espirituals obtinguts del sacrifici eucarístic i, més generalment, de situar la seva memòria al més a prop possible del *sepulchrum* on eren desades les relíquies de sants i màrtirs, de manera anàloga al que representa, quant al seboliment, el costum de la *tumulatio ad sanctos*.²⁶ Els textos litúrgics se'n fan ressò almenys des

24. R. ORDEIG, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya*, 4 vols, Vic, 1993-2004.

25. Com a referència general, J. GUDIOL I CUNILL, «Colocació de les santes reliquies en els altars», *La Veu del Montserrat*, any XXIV, núms. 7-11 (juliol-novembre 1901), p. 258-264, 290-295, 330-334, 377-381 y 412-420 Sempre pedra per a les ares, a voltes fusta per a les tapadores; també altres materials per a les lipsanoteques, com vidre o ceràmica, tot i que llavors normalment sense inscripcions. Per a les inscripcions sobre lipsanoteques i tapes de reconditori, amb àmplies consideracions, vegeu J. de SANTIAGO, «Inscripciones en lipsanotecas y tapas de altar catalanas de los siglos X-XII. Su origen y función», *SIGNO. Revista de historia de la cultura escrita*, 10 (2002), p. 35-62.

26. La relació dels màrtirs amb l'altar cristià troba el seu fonament en l'Escriptura: la dimensió sacrificial dels altars veterotestamentaris és reinterpretada al Nou Testament i específicament vinculada al martiri (per exemple, l'esment tantes vegades glossat

del segle novè: diverses versions italianes i franques del sacramentari gregorià inclouen, dins el *memento* del cànon, l'esment a aquells «els noms dels quals són escrits damunt del vostre sant altar».²⁷ A Catalunya aquest tipus de fórmula apareix ben clarament, gairebé calcada de certes versions del gregorià, entre els textos de la missa *pro salute vivorum vel in agenda mortuorum* que recull el sacramentari de Vic (s. XI).²⁸

Damunt les ares, tapadores o lipsanoteques trobem en efecte tant textos litúrgics com antropònims, si bé cal admetre que no exactament de la mateixa manera que a la peça de la Margineda. Tant a les ares com a les tapadores i lipsanoteques s'hi solien escriure els noms dels qui havien assistit a la cerimònia, dels que formaven part d'aquella comunitat o dels qui havien fet despeses per al condicionament i proveïment del lloc de culte, del propi altar o de la mateixa lipsanoteca (ben sovint igualment presents a l'acte),²⁹ a vegades juntament amb esments als progenitors o avantpassats (per exemple, *N. cum parentibus suis*). La inscripció d'aquests noms solia tenir lloc en el mateix moment de la dedicació o en els immediataments anteriors, de preparació del material: si en el cas de les ares la signatura es podia afegir més tard, en el cas dels reconditoris això no era possible. El fet, com és lògic, no s'orientava tant a la publicitat com a la perdurabilitat.

d'Ap 6,9). En termes generals, J. MICHAUD, «Culte des reliques et épigraphie. L'exemple des dédicaces et des consécrationes d'autels», E. BOZÓKY, A.M. HELVETIUS (eds.), *Les reliques. Objets, cultes, symboles*, Turnhout, 1999, p. 199-212. Una visió sintètica recent sobre el fet a M. SUREDA, «Las reliquias del altar. Colección de lipsanotecas del Museo Episcopal de Vic», Ph. GEORGE (dir.), *De Reliquiis*, Lieja, 2010, p. 47-62, amb bibliografia. Se'n podria considerar com una variant o una derivació el costum d'incloure noms de persona al damunt d'elements immediats a l'altar, com ara calzes, patenes (per exemple, les bizantines del tresor anomenat de Sió, datat al segle VI, que avui es conserven a la col·lecció Dumbarton Oaks de Washington: G. BÜHL (ed), *Dumbarton Oaks. The collections*, Washington, 2008, p. 100-101, amb bibliografia), canadelles o similars (són famoses les gerretes visigodes de bronze, com ara la conservada al MEV -núm. 16.491- o l'apareguda a les excavacions de Sant Julià de Ramis (Gironès): J.M. NOLLA, L. PALAHÍ, M. SUREDA, «Una gerra litúrgica amb inscripció trobada a Sant Julià de Ramis», *Butlletí Arqueològic de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, època V, núm. 25 (2003), p. 255-269, o bé una altra en col·lecció particular de Lleó: G. BOTO, J. MOLINA, «Art i litúrgia en una nova peça de mobiliari litúrgic hispanogot», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 38 (1996-1997), p. 1299-1309) o paraments d'altar (a l'antipendi del segle XI de la catedral de Girona hi havia la imatge i el nom de la comtessa Guisla de Lluçà: J. MARQUÈS, «El frontal de oro de la seo de Gerona», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, 13 (1959), p. 216 i 222). Tanmateix, aquests darrers casos també es poden inscriure en el fenomen més genèric i més estès en l'espai i en el temps, que per tant no podem glossar ací- de la presència gràfica i/o icònica del comitent en l'obra d'art, especialment en la destinada al culte.

27. ... *quorum nomina ad memorandum conscripsimus ac super sanctum altare tuum scripta adesse videntur...*; ...*quorum nomina super sanctum altare tuum scripta habentur...* La primera versió es troba en algunes versions de l'*Hadrianum* autèntic corregit (com Oxford Add. 173); la segona, en manuscrits derivats del Gregorià d'Aniana (per exemple Le Mans 77 o BnP lat. 2292, o en la versió corregida BnP lat. 12050 i 2290, o bé Colònia 88 i 137). J. DESHUSSES, *Le Sacramentaire Gégorien*, I, Friburg, 1979, p. 87.
28. ... *quorum nomina super sancta altaria tua scripta adesse videntur...* A. Olivar, *El sacramentario de Vich*, Barcelona, 1953, p. 128, peça núm. 889.
29. Així, a la lipsanoteca de Sant Pere del Grau (MEV 3964) hom llegeix *Ansulfus me comparavit*. J. GUDIOL I CUNILL, «Una arqueta de relíquies», *Gazeta Montanyesa*, 78 (agost 1906).

Pel que fa a les inscripcions de tipus litúrgic, les trobem ja en exemples antics a damunt o a les vores de les *mensae* d'altar,³⁰ un costum que va anar minvant fins a desaparèixer a la baixa Edat Mitjana, però que es mantingué fins tard en moltes ares portàtils.³¹ Si no a l'ara o a la tapa, almenys al petit pergamió o «autèntica» que solia acompanyar i identificar les relíquies es podien escriure altres textos o oracions, assenyalamment els deu manaments i els *incipit* dels quatre Evangelis, per fer present la totalitat de l'Escritura i simbolitzar la plenitud de la Llei acomplerta en l'Eucaristia.³²

Existeixen diverses ares d'altar amb inscripcions d'aquesta mena conservades en àmbit català, que majoritàriament han de ser datades entre els segles x i xi. A l'ara de l'altar major de Sant Miquel de Cuixà, una peça de marbre romà reaprofitada, es veuen les signatures dels assistents a la dedicació de 974 i potser les que s'hi afegiren en motiu de les reformes de vers 1040; a la de la seu de Girona -una de les ares lobulades sortides dels prestigiosos tallers de marbristes altmedievals narbonesos- s'hi veu almenys la signatura del bisbe Pere Roger, anfitrió de la dedicació de 1038. Al Museu Episcopal de Vic es conserva l'ara d'un dels altars laterals del monestir de Sant Pere de Casserres (l'església monàstica fou dedicada el 1050) on hi ha gravats molts noms en caràcters capitals, dels quals se'n llegeixen fins a vint-i-cinc.³³ Als costats de l'ara d'altar del monestir de Sant Serni de Tavèrnoles, consagrat el 1040, hi ha també una gran profusió de signatures que alternen la cursiva i la capital i que des del punt de vista textual i gràfic tenen diversos punts en comú amb els caràcters del revers de la nostra inscripció. Més propera encara a la nostra àrea és l'ara d'altar de Santa Coloma d'Andorra, datada als segles, igualment conservada al MEV (9026), i que conté també una sèrie d'antropònims.³⁴

30. N'és un exemple el magnífic recobriment d'argent d'un altar bizantí pertanyent al Tresor de Sió ja citat: G. BÜHL (ed), *Dumbarton Oaks...*, op. cit., p. 92-93, amb bibliografia.
31. Els altars portàtils foren especialment emprats per a hostatjar el nom del comitent i altres textos propiciatoris o litúrgics, objectes preciosos en ells mateixos, com testimoni en àmbit català la famosa ara portàtil de Sant Pere de Rodes, conservada al Museu d'Art de Girona (per ex. la fitxa de X. BARRAL, *Millenium. Història i Art de l'església catalana*, Barcelona, 1989, núm. 65, p. 128-129).
32. J. GUDIOL, «Colocació...», n° 8 (agost 1901), p. 293; M. dels S. GROS I PUJOL, «Symbolismes bibliques des autels en Gaule Narbonnaise», *Autour de l'autel roman catalan*, Paris, 2008, p. 65-74.
33. Es tracta de l'ara MEV 5252, que ja publicà J. GUDIOL I CUNILL, «Un troç d'altar de Casserres», *Gasetta de Vich*, 444 (agost 1917) i que glossà més tard E. JUNYENT, «La consagració de San Julián de Vilatorca en 1050», *Analecta Sacra Tarraconensia*, XIX (1946), versió catalana a *Estudis d'història i art* (ed. R. Ordeig), Vic, 1992, p. 143, al costat d'altres casos d'altars catalans amb inscripció.
34. TEUDERICUS PBR., AVILGARDUS PBR., SELIDRADUS, AVIDESINDUS PBR., TEUDERICUS PBR., SCLUBA, SAMPRO, DEUDENECUS PBR., DONULA, HOSPITALES LEVITA, TRASOLAUS, GONTEROCUS LEVITA, BAIA PBR., DUVALA, DEUDENECUS PBR., ALAFAE, BONUSHOMO... (part superior de l'ara). Transcrita al moment de l'ingrés per E. Junyent, *El Museu Arqueològic-Artístic Episcopal de Vich en 1933. Memòria del Conservador d'aquest museu... llegida... el dia 22 de juliol de 1934*, Vic, 1934.

Tot i això, bo i podent participar d'aquest context, si el nostre objecte s'ha de posar en relació amb algun dels tipus expressats és clar que s'aproxima més al format i dimensions de les tapadores de reconditoris per a relíquies. El Museu Episcopal de Vic conserva una important col·lecció de lipsanoteques i elements vinculats a les relíquies de l'altar, entre les quals no falten les tapadores de reconditori.³⁵ La més famosa i potser la més rellevant de totes elles és la de Sant Julià de Vilatorrada (MEV 9719), datada el 1050: damunt d'una peça de fusta es combinen alguns noms en majúscula de model capital, amb lletres incises i emplenades amb betum (un procediment de caire marcadament epigràfic, amb capitals que tampoc no són inhabituals en els pergamins del mateix segle XI) i d'altres en minúscula documental carolina, senzillament escrits amb tinta damunt la superfície lígnia.³⁶ Tanmateix, tot i que damunt d'aquest tipus de materials les inscripcions solen correspondre gairebé exclusivament a antropònims,³⁷ alguns exemples mostren trets que, sense arribar a assumir l'aspecte de la nostra peça, podrien indicar la possibilitat de variants d'interès. A la tapadora de Sant Pere de Montgrony (MEV 325) s'hi llegeixen els noms *fortonius p(res)b(iter)*, *daquitiu(s) (presbite)r* i també un *fradila qui pr(esbiter)* que recorda igualment contextos documentals. En una altra placa rectangular, aquest cop d'esquist, i aparentment procedent de l'Alt Urgell malauradament sense que en tinguem per ara més precisions (MEV 9715), no hi ha antropònims, sinó una ben explícita màndorla que enclou un crismó acompanyat d'una Alfa i una maldestra Omega en forma de essa invertida (fig. 4).

Així doncs, tot i que es tracta -repetim-ho- d'una simple possibilitat que expressem en forma d'hipòtesi, ens podríem trobar davant d'una singular forma de tapadora de reconditori, probablement fragmentada. Si aquesta interpretació fos vàlida es podria estendre també a l'altra peça que hem descrit, procedent del jaciment veí del Roc d'Enclar.

35. L'estudi d'aquest interessant conjunt, part del qual es troba al Museu des d'època fundacional ([J. GUDIOL, P. BOFILL, J. SERRA, A. D'ESPONA], *Catálogo del Museo Arqueológico-Artístico Episcopal de Vich*, Vic, 1893, p. 255-256), ja va ser iniciat per J. GUDIOL, «Colocació...», op. cit., i continuat, amb especial atenció a les inscripcions, a E. JUNYENT, «La consagració...», op. cit., p. 133-144 -contribucions vàlides per als exemples immediatament següents-, a banda d'altres aportacions puntuals, com les fitxes dedicades a *Catalunya Romànica*, vol. XXII, Barcelona, 1986. Una glossa recent dels exemples més notables de Vic a M. SUREDA, «Las reliquias...», op. cit.
36. Per a l'estudi d'aquesta peça, vegeu l'article de Junyent citat a la nota anterior. Aquest exemple manté una similitud notable amb la tapa de reconditori -o de lipsanoteca- d'Andorra la Vella, amb un text més breu però amb caràcters majúsculs incisos molt semblants, que deuen determinar una cronologia similar. E. GUILLAMET, X. LLOVERA, E. VIVES (coords), *Andorra Medieval...*, op. cit., p. 64-65.
37. Estudi de setze exemples a J. de SANTIAGO, «Inscripciones en lipsanotecas...», op. cit., p. 46-53.

Fig. 4. Tapadora de reconditori de pissarra, procedent de l'Alt Urgell. MEV 9715 (Museu Episcopal de Vic).

5.2. *Procedència*

Finalment, si tornem a fixar-nos en el context de la nostra troballa, que podem associar al de l'altra peça procedent del Roc d'Enclar, veurem que són possibles una sèrie de precisions que, si bé no contribueixen a assegurar la proposta que acabem de formular, almenys no en desdiuen completament.

Com s'ha dit a l'inici, el context de la troballa de la nostra peça (el sostre enfonsat de l'àmbit 9) no pot correspondre a les circumstàncies del seu ús original, ni per funció (la que fos, però en cap cas no es grava un text a una peça per destinar-la a una coberta exterior) ni per cronologia. A l'hora de cercar un indret d'on la peça pogués provenir, hom tendria a fixar-se d'antuvi en l'estança que els arqueòlegs designaren com a àmbit 5 i proposaren d'identificar amb una capella dins l'àmbit de la fortificació que fou la Margineda en la seva segona fase de funcionament. L'àmbit 5 és una cambra de perímetre intern semicircular que posseïa un paviment de lloses de pedra, amb uns 12m² de superfície total (fig. 1).

Tanmateix, es poden posar objeccions raonables a aquesta identificació. L'espai ha estat interpretat com a capella pel fet de tenir una planta semicircular (no pas per força, doncs, una «planta absidal») i un paviment de pedra. Pel que fa a la planta, així com una església o capella no ha de tenir per força un absis semicircular, res no autoritza a intepretar un espai semicircular com a destinat al culte pel sol fet de tenir aquesta forma. D'altres estructures, com ara els forns, solen mostrar dissenys en planta semblants, i a més normalment associats també a tractaments particulars de les superfícies, com ara sòls o revestiments de pedra. En aquest paviment petri, a més, no sembla que s'hi hagi detectat cap empremta de la instal·lació d'un altar: altrament cal suposar que la notícia arqueològica ho hauria destacat. A tot això cal sumar-hi el fet que la zona que precedeix immediatament aquesta estança (àmbit 7) no només té una planta fortament irregular, sinó que a causa de les restes de porxos que s'hi han documentat ha estat interpretada com un pati. Així doncs, l'àmbit 7, contigu a l'àmbit 5 pel costat sud (l'únic delimitat per un mur recte amb obertura), no pot ni tan sols haver assumit les funcions de nau de la hipotètica capella. En resum, des del punt de vista intern no es pot assegurar que l'àmbit 5 hagi tingut mai una funcionalitat cultural.

Hi ha altres raons externes a l'hora de dubtar d'aquesta funció de l'espai. Una instal·lació de culte, per petita que fos, havia de ser servida per un clergue que extreia el seu sosteniment quotidià de les rendes assignades a un benefici vinculat a l'altar en qüestió. Per això, en fundar una església o en posar-la en funcionament hom la dotava d'un conjunt de béns, fet que es reflectia a la corresponent dotalia a què abans fèiem referència. La gestió d'aquests béns generava també una certa quantitat de documentació. Finalment, a partir de la baixa Edat Mitjana els llocs de culte eren visitats pel bisbe o el seu delegat durant la visita pastoral,

el desenvolupament de la qual s'anotava en registres específics.³⁸ Una hipotètica capella a la Roureda de la Margineda, encara que hagués desaparegut del tot des del punt de vista físic, hauria d'haver deixat alguna mena de traça documental; l'absència de qualsevol mena de notícia induïx a pensar doncs que en l'edifici estudiat no hi hagué mai capella.

És clar, tanmateix, que la fortificació de la Margineda s'ha d'interpretar en un context més ampli, que és el del jaciment del Roc d'Enclar. Al costat de les restes del castell i de l'església de Sant Vicenç, a les quals s'havia donat tradicionalment una cronologia a grans trets medieval, s'excavà a partir de 1979 un important jaciment ocupat per primer cop durant l'Edat del Bronze i posteriorment a partir del segle III dC, amb continuïtats al llarg de l'Antiguitat Tardana i l'Alta Edat Mitjana; el castell, que aparentment fou abandonat entre els segles X i XII, era el centre d'una àrea més àmplia -almenys en termes geogràfics i toponímics-³⁹ en la qual cal integrar, de fet, la fortificació de la Margineda.⁴⁰ L'ampliació del context de la troballa resulta suggerent des del punt de vista de la funcionalitat hipotètica que proposem per a aquesta peça i per a la seva companya apareguda en aquest darrer indret. Perquè encara que hàgim rebutjat la identificació de la capella a la Margineda, i tot i que no sigui un fet obligatori, és en efecte normal que els castells s'acompanyin d'alguna mena d'instal·lació religiosa. En aquest sentit, si continuem sostenint la possibilitat que la nostra peça tingui relació amb les relíquies d'un altar, l'absència de capella en el mateix recinte excavat a la Margineda no representa un greu inconvenient: cal estimar la proximitat, per exemple, de l'església de Sant Vicenç d'Enclar, que pogué desenvolupar perfectament les funcions de capella castral del castell d'Enclar, del qual es pot considerar que formava part la fortificació de la Margineda.⁴¹ Caldria imaginar, ací o en un indret proper, una situació en què simplement es desmantellà i renovà estructuralment un altar. Substituir la mesa i els seus suports podia implicar fàcilment la substitució o renovació del reconditori de les relíquies, de tal manera que les antigues estructures destinades a tal fi (potser el reconditori pròpiament dit si era d'una sola peça, i en tot cas la seva tapadora) podien ser enretirades

38. Vegeu J. M. PUIGVERT (ed.), L. MONJAS, X. SOLÀ, E. PEREA, *Les visites pastorals. Dels orígens medievals a l'època contemporània*, Girona, 2003, esp. p. 19-44. De les contribucions anteriors, val la pena destacar-ne entre d'altres la de C. GUILLERÉ, «Les visites pastorales en Tarraconaise à la fin du Moyen Âge (XIVe-XVe s.). L'exemple du diocèse de Gérone», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XIX/1, 1983, p. 125-167. Aplec d'aquestes i d'altres referències bibliogràfiques, a més d'altres consideracions sobre la catedral de Vic, al nostre article «La catedral de Vic a les darreries del segle XIV. Edició i comentari de la visita pastoral de 1388», *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, XVIII (2010), p. 323-361.

39. X. LLOVERA *et alii*, *El Roc d'Enclar...*, op. cit., Andorra, 1997.

40. Com es desprèn del text d'I. SALVADÓ, «La fortificació andorrana...», op. cit., p. 54-62.

41. Recordem que la fase II del jaciment es vincula amb la fortalesa que, per la infeudació de 1190, el vescomte de Castellbò queda autoritzat a construir al peu del Montclar. Per a Sant Vicenç, a banda de X. LLOVERA *et alii*, *El Roc d'Enclar...*, op. cit., vegeu també *Catalunya Romànica*, vol. VI: Alt Urgell i Andorra, Barcelona, 1992, p. 433-439.

i destinades a altres fins menys nobles, sempre i quan les venerandes relíquies trobessin un nou marc adient.

La substitució o renovació d'un altar al llarg dels segles, en realitat, és un fenomen que s'ha produït en la majoria de temples cristians, sovint diverses vegades. També, per tant, en les esglésies properes al jaciment de la Margineda. De fet, un exemple notori d'aquest procediment el podem documentar en la veïna església de Santa Coloma d'Andorra. L'ara d'altar d'aquesta església, que s'ha datat als segles IX-X, ja hem dit que es conserva al Museu Episcopal de Vic (MEV 9028). En el moment de la seva adquisició, Eduard Junyent recollí la informació que procedia d'Encamp, però posteriorment es rectificà aquesta procedència: a Encamp es trobà l'altar antic, i a Santa Coloma una fotografia de l'Arxiu Mas permeté identificar que la peça havia funcionat com a material reaprofitat en una de les reformes del temple. El fet és un testimoni claríssim de desmantellament d'un altar i reutilització de les seves peces, en aquest cas l'ara, que com hem comentat anava acompanyada (com la nostra peça) d'una sèrie d'inscripcions. No sabem exactament quan fou substituït aquest altar: a l'església hi hagué importants remodelacions a l'edat moderna, però res no impedeix que l'altar fos substituït alguna vegada abans d'aquesta època.⁴² Tot i que la temptació de fer provenir la nostra tapadora de reconditori de l'antic altar de Santa Coloma d'Andorra -fet que permetria pensar en una cronologia molt adient, per exemple del segle X avançat- és considerable, no tenim raons fermes per proposar aquesta procedència amb més força que la de Sant Vicenç d'Enclar, per exemple. A més, cal tenir en compte que els possibles noms inscrits a la lloseta no coincideixen, en cap cas, amb els que hi ha grafiats al damunt de l'ara de Santa Coloma tal com foren llegits per Junyent, encara que això no hagi de ser tampoc un argument definitiu.

En resum, no podem anar més enllà de documentar que la reforma de La Margineda que conduí a la instal·lació de l'edifici en la seva fase III pogué ser duta a terme també amb material procedent d'altres indrets, entre d'altres el que pogué venir de la renovació d'un altar d'algun dels temples propers.

42. *Catalunya Romànica*, vol. VI, op. cit., p. 423-432.